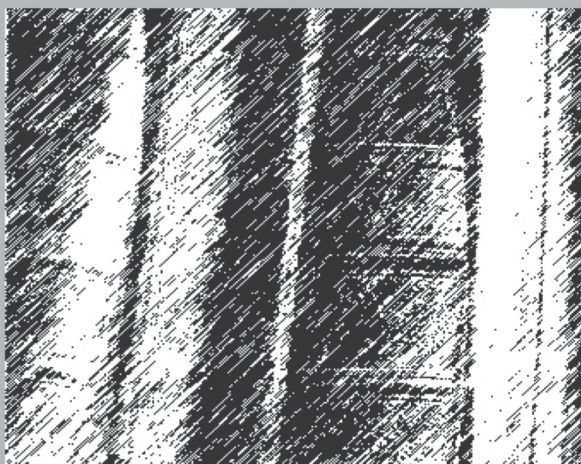

Janusz Gajda:
Antropologia kulturowa
Kultura obyczajowa początku XXI wieku
Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls” 2008,
ISBN 978-83-7308-949-5, ss. 201

Omawiana — jakże interesująca — książka jest zbiorem szkiców i refleksji wybiórczo poświęconych wielowymiarowym problemom z zakresu współczesnej antropologii kulturowej. Nie jest to z pewnością zbiór przypadkowy. Zarówno dobór określonych teorii, jak i sama konstrukcja całego zwartego opracowania zostały podporządkowane zasadniczemu celowi, jakim staje się nie tylko udana próba systematyzacji analizowanej problematyki, ale również prezentacja nowego syntetyzującego socjopedagogicznego podejścia uznanego w badaniach nad kulturą, prowadzonych w okresie intensywnie przebiegającej zmiany społecznej.

Przypomnijmy na wstępie, iż antropologia to filozofia człowieka, a zarazem nauka o indywiduum społecznym. W rodzimej, europejskiej tradycji dzieli się ona na wiele dziedzin wchodzących w struktury różnych dyscyplin. Antropologia filozoficzna jest oczywiście jedną z głównych dziedzin filozofii, a antropologia fizyczna z kolei zajmuje się pomyślnie opisem i wyjaśnianiem zróżnicowanych ludzkich typów fizycznych i zaliczamy ją raczej do biologii. Nas interesują najbardziej antropologia społeczna i kulturowa — tytułowy obszar ocenianego opracowania — stanowiące dziedziny nauk społecznych i nauk o kulturze. Obie utożsamiane są na ogół z symboliczno-ekspresyjnym aspektem zachowania ludzkiego.

Współczesna antropologia pozostawiając społeczeństwa pierwotne jako ważny i ekscytujący — lecz nieco zaprzeszły już obszar badań, coraz częściej zajmuje się społecznościami lokalnymi egzystującymi w obrębie struktur narodowych i ich osobliwej tożsamości kulturowej (por. Mach, 1998, s. 35). Usilnie należy przy tym podkreślić, iż każdy kolejny wiek, okres historyczny stanowiący ramy życia ówczesnych pokoleń, łączył w sobie zarówno obyczaje, obrzędy wywodzące się z przeszłości — będące przykładem kontynuacji czy też potrzeby ich praktykowania w codziennym życiu — jak i, uwzględniając nieustannie dokonujący się wielokierunkowy rozwój, był czasem kreowania nowych obrzędów, odpowiadających rodzącym się potrzebom, aspiracjom. Kwestią wtórną pozostaje — w perspektywie minionych stuleci — precyzyjne określenie zakresu (udziału) pojawiających się nowych, lub mocno zmodyfikowanych, form obyczajów „regulujących” — w kontekście społecznym, kulturowym, rodzinnym — życie dawnych pokoleń. Zdecydowanie istotniejszym aspektem jest sam fakt wielowymiarowości przemian implikujących nowe obrzędy charakteryzujące (określające) w pewien sposób kolejne pokolenia.

Wraz z rozwojem badań naukowych w zakresie antropologii kulturowej, intensyfikujących się na przełomie XIX i XX wieku, reprezentanci wspomnianej dyscypliny coraz częściej w swoich eksplikacjach dostrzegali zależności występujące pomiędzy obyczajowością i realiami codziennego życia społeczeństw. Jakkolwiek w pełni naturalne wydają się obserwowalne — w kolejnych okresach — przemiany kultury obyczajowej, to zachowanie, kultywowanie, odwoływanie się do tradycji obrzędowości powszechnie obowiązujących w przeszłości, współcześnie jest (może być) wyrazem kształtowania tożsamości, identyfikacji oraz zachowania ciągłości kulturowej.

Dokonujące się na początku obecnego stulecia przemiany w obszarze obyczajowości swoją niewątpliwą specyfikę zawdzięczają zewnętrznym uwarunkowaniom społeczno-ekonomiczno-politycznym, a także zakresowi i sile ich oddziaływania oraz wielości sfer ludzkiej, codziennej aktywności, w których obyczajowość jest jednym z istotniejszych regulatorów społecznych zachowań i relacji. Jak zauważa Autor we *Wstępie*: „Zwyczaj, obyczaje, obrzędy, rytuały są nośnikami, tak jak wszystkie dobra kultury, określonych wartości, wyrazem identyfikacji z grupą społeczną, funkcjonujących norm postępowania w stosunkach międzyludzkich. Tworzą one obraz obyczajowości czy też kulturę obyczajowo-obrzędową, która jest istotnym składnikiem nie tylko kultury społecznej, ale także kultury ogólnej człowieka” (s. 9).

Pomimo kształtujących się w każdym okresie struktur, ram obyczajowości powszechnie uznawanej i akceptowanej, nie sposób w dobie obecnej

oczekiwać jednorodności tudzież „uporządkowania” w tej sferze nie tylko z uwagi na wielorakość obszarów, w których współczesny człowiek się porusza, ale również z uwagi na obecność obyczajowości w życiu intymnym człowieka, w jego aktywności zawodowej, formach spędzania czasu wolnego, który ma do dyspozycji, w obszarze religii, jak również w kulturze, sztuce i polityce.

Przedmiot prezentowanej Czytelnikowi publikacji stanowi teoretyczno-empiryczna analiza stanu współczesnej obyczajowości w perspektywie realizujących się przemian cywilizacyjnych, nie tylko w skali naszego kraju, ale również w skali globalnej. Przedstawiana publikacja jest drugą częścią podręcznika *Antropologia kulturowa*. Osadzona — jak podkreśla sam Autor — „w tematyce pierwszej ogólnej części [...]” (s. 9), jest prezentacją przemian w zakresie obyczajowości dostrzegalnych i doświadcanych w początkach obecnego wieku.

Recenzowaną publikację otwiera *Wstęp*, w którym Autor przedstawia strukturę podziału opracowania oraz precyzyjnie i zwięźle ujęte treści zawarte w poszczególnych rozdziałach.

W rozbudowanym wprowadzeniu, zatytułowanym: *Ciało jak praźródło kultury obyczajowej — istota, uwarunkowania, typologie, funkcje*, Autor próbuje zainteresować Czytelnika, proponując mu rozpoczęcie studiowania prezentowanej książki od poznania, odkrycia istoty ciała i cielesności, wskazując na ich aspekty biologiczno-fizyczne, zwracając wszelako uwagę na „Zasadnicze różnice dzielące nas od reszty naczelnych...” (s. 14). Zagadnienie ciała i cielesności człowieka jest niewątpliwie fundamentalną kwestią w obszarze kształtowania się obyczajowości. Dlatego zapewne Janusz Gajda sięga do badań i analiz prowadzonych w minionych latach, prezentując liczne stanowiska przedstawicieli antropologii biologicznej, filozoficznej oraz pedagogiki.

Skupiając swoją uwagę na przybliżeniu Czytelnikowi naukowych perspektyw, wyjaśnień postrzegania i traktowania ciała ludzkiego, Autor sięga do filozoficznych koncepcji ludzkiego ciała w ujęciu Kartezjusza, Jeana Paula Sartre’a czy Michela Henrey’ego oraz innych, prezentując ich poglądy w porządku chronologicznym, dając tym samym możliwość poznania, jak na przestrzeni wieków kształtowały się koncepcje ciała i cielesności człowieka. Kartezjusz wskazywał na dwa rodzaje cielesności: subiektywną i obiektywną, wszelako traktowane jako jedność. Z kolei dla J.P. Sartre’a „ciało było punktem widzenia świata bezpośrednio, nierozzerwalnie związanego ze świadomością. [...] Wyodrębnił on w ontologii cielesności trzy wymiary: ciało dla siebie, ciało dla drugiego i ciało jako przedmiot dla innych” (s. 16). M. Henry natomiast: „Głosił, że życie manifestuje się przez odczuwanie i samoimpresyjność (samodoznawość) żywego ciała” (s. 18).

Przykładem zainteresowań wzmiankowanym obszarem reprezentantów nauk o edukacji i kulturze są publikacje Zbyszko Melosika (1996). W swoich pracach: „Autor uzasadnia tezę, że ciało i kategorie kobiecości oraz męskości, poza argumentami biologicznymi, są konstruowane społecznie” (s. 19). Przywołane tu tylko niektóre z prezentowanych znacznie szerzej w książce Autora stanowisk (s. 14—20) wskazują na rozliczne kierunki poszukiwań i analiz badawczych w tym zakresie.

Wprowadzenie zawiera również uwagi Autora dotyczące istoty kultury obyczajowej oraz jej wielorakich uwarunkowań w kontekście kultury globalnej. W tej części opracowania zaprezentowane zostały wyjaśnienia podstawowych pojęć i ich typologie — zwyczaje, obyczaje, obrzędy, rytuały — używanych w książce (s. 24—27). Znajdujemy tu także wykaz funkcji obyczajowości, jakie realizowane były w życiu codziennym, w przeszłości i obecnie.

Kontynuację i rozwinięcie, podjętego we Wprowadzeniu tematu dotyczącego cielesności człowieka, stanowi zbiór treści zamieszczonych w rozdziale pierwszym, zatytułowanym: *Obyczajowość dotycząca cielesności człowieka*. Przemiany obyczajowości bezpośrednio dotyczące ludzkiego ciała Autor ukazuje na przykładzie sześciu kontekstów tematycznych. W czynionych tu analizach zwraca się uwagę na dominujący niemal we wszystkich obszarach aktywności kult młodości. Za pośrednictwem środków masowego przekazu, reklam różnych produktów, ofert pracy ludzie otrzymują wszechobecny komunikat wskazujący, iż młodość jest wartością niezwykle pożądaną. Z kategorią, kultem, młodości wiążą się odpowiednie wzory zachowań względem swojego ciała — dbałość o kondycję fizyczną czy korzystanie z pomocy ośrodków odnowy biologicznej. Nastawienie na zachowanie młodości i sprawności jest dziś modą oraz wyzwaniem. Kultowi młodości towarzyszy kult ciała, wyrażający się nie tylko w dbałości o sprawność fizyczną. Wspomniane aspekty odnoszą się również do odczuwania satysfakcji z życia. Sukces człowieka — na różnych polach — w znacznej mierze i to nie tylko w świadomości pracodawców, ale większości społeczeństwa, zależy od sprawności, kondycji, wyglądu zewnętrznego, młodego wieku. To dość powszechne dążenie wielu osób do zachowania młodości i sprawności nie koliduje wszelako, co zauważa Autor, z obserwowalnymi, pozytywnymi zachowaniami dotyczącymi osób starszych, nie w pełni sprawnych czy zupełnie niesamodzielnych. Szacunek wobec człowieka, wobec przemijającego życia ujawnia się w coraz znaczniejszym stopniu.

W rozdziale tym odnajdujemy interesujące rozważania dotyczące wzorów kobiety i mężczyzny. Autor przywołując pojęcie wzoru, odnosi je do wzorów osobowych obu płci, jak również wyglądu zewnętrznego. W swych rozważaniach nie pomija niezwykle ważnej, w kontekście

społecznym, kwestii stereotypu, dotyczącej: wyglądu zewnętrznego, ról społecznych, aktywności zawodowej, postaw, a także zachowań w sferze seksualnej. Interesujące są również wyniki badań, na które powołuje się Autor (s. 37–38), ujawniające znaczący wpływ mediów i prasy kobiecej na zachowania uczestniczących w badaniach młodych kobiet. Dokonujące się przemiany spowodowały uaktywnienie się pewnych zachowań, działań, które mają sprostać medialnym wzorom kobiety i mężczyzny, chociaż ani w mediach, ani w realnym życiu nie istnieje dominujący wzór kobiety i mężczyzny.

Zachowaniu urody, zdrowia i kondycji niewątpliwie towarzyszyć winna troska o zachowanie codziennej higieny. W dobie obecnej wydaje się ona niewystarczająca, stąd coraz powszechniejsze wizyty w gabinetach kosmetycznych oraz chirurgii plastycznej. „Ciała kobiece i męskie są dziś traktowane jak towar [...], mają być uformowane według obowiązującego kaftana kulturowego, modnej konwencji” (s. 44). Poddawanie się wszelkim tego typu wymogom jest (może być), nawiązując do rozważań Zbyszko Melosika¹ (1996, s. 188), zarówno oznaką wolności, jak i zniewolenia.

W dalszej części tego rozdziału Autor wskazuje na przekroczenie barier obyczajowości w sferze ubioru i obowiązującej mody, której trendy wydają się nieograniczone niczym. Liberalizacja pozwala na zachowanie odrębności, chociaż w niektórych grupach społecznych, głównie młodzieżowych, zewnątrz upodabnianie się do siebie jest wyrazem akceptacji i przynależności.

W kolejnych punktach Autor książki zauważa powracające praktyki zdobienia ciała, jedną z nich jest tatuaż, drugą piercing. Obie formy znane na wszystkich kontynentach, mają swoje długowieczne tradycje. W przeszłości były nie tylko formą upiększania ciała, ale często były swoistą informacją, oznaką statusu społecznego. Często wiązały się z praktykami rytualnymi czy religijnymi. Obecnie motywację stanowią głównie walory estetyczne, chęć wyróżnienia się, podkreślenie atrakcyjności, bywa także formą wyrażenia swoich przekonań.

Dokonujące się w okresie ostatnich dwóch dekad przemiany społeczno-ekonomiczne i polityczne stanowią przyczynę przemian w zakresie możliwości zaspokojenia potrzeb życiowych jednostek, determinują one jednocześnie przemiany w sferze obyczajowości związanej z warunkami bytowymi człowieka. W dobie obecnej owe przemiany w największym stopniu uwidaczniają się w następujących kategoriach: miejsce zamieszkania (lokum) oraz bezdomność, bezrobocie i zjawisko emigracji, dieta oraz centra handlowe kształtujące obyczajowość. Wspomniany zakres te-

¹ Z. Melosik: *Tożsamość, ciało i władza*. Poznań–Toruń 1996, s. 188.

matyczny wypełnia rozdział drugi zatytułowany: *Obyczajowość związana z potrzebami bytowymi człowieka*. Zabezpieczenie miejsca, schronienia, podobnie jak środków do zaspokojenia podstawowych egzystencjalnych potrzeb jest prawem każdego człowieka. Realia współczesności — występujące zjawiska bezdomności i ubóstwa obok dostatku — ilustrują, jak wielkie zróżnicowanie panuje w tym zakresie w przestrzeniach miast i wsi. Autor zwraca uwagę nie tylko na architekturę domów wielorodzinnych (bloków) i jednorodzinnych, które nadal w niektórych środowiskach są oznaką statusu, ale również zauważa zróżnicowane tendencje dotyczące wyposażenia mieszkań, które są świadectwem przemian, sytuacji ekonomicznej i reprezentowanej kultury. Przemiany obyczajowości dotyczą także zasad przyjmowania gości oraz relacji i stosunków międzysąsiedzkich.

Zarówno bezdomność, jak i bezrobocie, będące skutkiem przemian, to niepokojące zjawiska społeczne, które niosą zagrożenia osobom bezpośrednio ich doświadczającym i — pośrednio — całemu społeczeństwu. W tekście dokonano opisu istoty wspomnianych zjawisk, ich przyczyn oraz skutków. Wskazano tu również na możliwe formy pomocy, kierowane ze strony państwa oraz instytucji pozarządowych.

Zjawiskiem bezpośrednio związanym z ubóstwem i bezrobociem jest emigracja zarobkowa. Podejmując to zagadnienie, Autor wskazuje na jego charakter oraz pozytywne i negatywne skutki ujawniające się w Polsce i w krajach europejskich, dokąd najczęściej emigrują Polacy.

Kategorią, która w minionym okresie uległa znacznym przemianom obyczajowym, jest bez wątpienia preferowana przez Polaków dieta, sposób odżywiania się. Dotyczy to struktury posiłków, urozmaicenia, wprowadzania nowych produktów, zwracania uwagi na kaloryczność potraw. Autor wskazuje na nadal obowiązujące dla większości, świąteczne tradycje kulinarne, chociaż i tu powoli wkracza moda i nowoczesność. Przykładem mody żywieniowej jest wegetarianizm, będący obecnie nie tylko zasadą żywienia, ale również sposobem życia.

Zmiany dotyczą również zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych. Współczesne centra handlowe oferują poza zakupami wiele rozrywek, by zachęcić klientów do ich odwiedzenia. Pierwowzorami owych centrów były dawne targowiska, miejsca będące nie tylko terenem zakupów, ale i spotkań, rozmów, zapełnienia wolnego czasu. Dla jednych jest to nadal tylko miejsce zakupów, dla drugih to możliwość przebywania wśród ludzi, nawet jeżeli są oni anonimowi.

Kolejny trzeci rozdział, rekomendowanej Czytelnikowi książki, nosi tytuł: *Obyczajowość dotycząca wartości witalnych (zdrowie i seks)*. Troska o zachowanie sił witalnych w zakresie zdrowia i sprawności seksualnej od wieków stanowiła obszar zainteresowań kolejnych pokoleń. Dążenia

minionych pokoleń do zachowania sprawności we wspomnianych obszarach wyrażały się w różnorodnych obrzędach i rytuałach. Autor opracowania przytacza konkretne przykłady ilustrujące praktyki stosowane w różnych kulturach (s. 68—69). Zachowaniom zdrowotnym z pewnością nie sprzyja coraz częściej spotykana, zwłaszcza w krajach bogatych, otyłość. Problem ten, mimo podejmowanych działań profilaktycznych, dotyka zarówno dorosłych, jak i dzieci. Powszechne skutki otyłości sygnalizują potrzebę prowadzenia aktywnego trybu życia i przestrzegania właściwych zasad odżywiania (s. 70—72). Zaprezentowane w niniejszym rozdziale przykłady zachowań seksualnych oraz stanowiska społeczeństwa wobec odmienności seksualnych (homoseksualizmu) poparte badaniami z 2001 roku (s. 85) ilustrują najlepiej dokonujące się zmiany obyczajowości w tym zakresie.

Rozdział czwarty — *Spoleczne oblicza obyczajowości świeckiej* prezentuje przemiany w zakresie świeckich tradycji kulturowych. Początek tego rozdziału stanowi niezwykle interesujące syntetyczne ujęcie, w perspektywie historycznej, świadectw kultury szlacheckiej i żydowskiej. Obie obecne przez stulecia na ziemiach polskich współtworzyły kulturę tego narodu, pozostawiając wiele świadectw kultury materialnej i niematerialnej. O znaczeniu wartości tych kultur świadczą zachowane do dzisiaj tradycje oraz organizowane współcześnie imprezy kulturalne — wystawy, koncerty — zwłaszcza w niektórych regionach kraju. Opisując, organizowane w środowiskach miast i wsi, targi, odpusty, jarmarki, Autor określa je mianem reliktyw. Wspomniane przykłady działalności handlowej i ludycznej mają swe historyczne tradycje sięgające odległych wieków. Współcześnie te formy w wielu przypadkach mają walor kulturowo-folklorystyczny, „przyczyniając się do animowania [...] zarzuconej pięknej obyczajowości” (s. 95). Pewne obszary obyczajowości kultywują do dzisiaj na terenach wsi i małych miast, drużyny Ochotniczej Straży Pożarnej. Uczestnicząc w lokalnych świętach, uroczystościach, organizując zajęcia dla społeczności lokalnych, stanowią w wielu przypadkach jedyne struktury zachowujące dawne tradycje.

W dalszej części omawianego rozdziału zaprezentowano formy wypoczynku powiązane z realizacją hobby. Co prawda, jak zauważa Autor, nadal wiele osób reprezentuje bierne spędzanie czasu wolnego, jednak i w tym obszarze obserwuje się wzrost zainteresowania aktywnym wypoczynkiem. Zaprezentowane w tym rozdziale przykłady współczesnych form aktywności nawiązujących do dawnej obyczajowości, tradycyjnych zasad: turnieje rycerskie, żeglarstwo, zwyczaje łowieckie — stanowią przykłady tworzenia się nowych form zachowań, stylu życia, są tęsknotą za obrzędowością i ustalonymi zasadami, których niehonorowo nie przestrzegać.

Innym bardzo rozpowszechnionym modelem realizacji życia towarzyskiego są wszelkie uroczystości i spotkania towarzyskie organizowane w domu. W zależności od warunków, ale także upodobań przybierają one formy bierne lub aktywne, np. gry zespołowe. Zmiany obyczajowe dostrzegane w tej dziedzinie dotyczą nie tyle charakteru spotkań, ile ich organizacji i liberalizacji zasad przyjmowania gości (s. 102—104). Z lektury dowiadujemy się, że spotkania rodzinne są rzadziej organizowane niż w przeszłości, co implikuje w znacznym stopniu rozluźnienie więzi rodzinnych.

Przykładem przeobrażeń instytucjonalnych zaobserwowanych w początkach obecnego stulecia są powszechnie funkcjonujące kluby będące miejscem spotkań młodych ludzi. Formy te zastąpiły popularne w przeszłości dyskoteki. Clubbing będący dla jednych nobilitującą formą życia towarzyskiego, miejscem o szczególnym klimacie, gdzie należy bywać, dla innych jest przestrzenią nie do zaakceptowania, miejscem generującym negatywne zjawiska.

Zamknięcie rozdziału stanowią uwagi dotyczące mechanizmu, zasad funkcjonowania plotki w życiu towarzyskim oraz źródeł jej powstawania.

Zmiany obyczajowości dostrzegane są także w sferze życia religijnego. Wspomnianą tematykę obejmuje rozdział piąty zatytułowany: *Współczesna obyczajowość o charakterze religijno-świeckim*. Autor zauważa, iż współcześnie obserwuje się renesans niektórych obyczajów religijnych praktykowanych powszechnie w przeszłości. Uwagę skupiono na egzorcyzmach i pielgrzymkach. Egzorcyzmy nadal budzą różnorodne opinie zarówno wśród świeckiej społeczności, jak i wśród niektórych reprezentantów Kościoła. Niezwykle interesujące są przedstawione informacje dotyczące trzech okresów w historii egzorcyzmów (s. 110—112), odnoszące się do stanowienia rytuału oraz jego przebiegu. W innym kontekście przedstawiono pielgrzymki, odbywające się w kraju czy poza jego granicami, będące niezwykle, z uwagi na masowe uczestnictwo, przykładem praktyki religijnej. Mają one różny charakter i indywidualne motywy, pątników jednoczy jednak zawsze wspólny cel: zbliżenie się do Boga (s. 114).

Przemiany obyczajowości dotyczą również respektowania i przestrzegania świąt oraz uroczystości kościelnych. Dotyczy to w równej mierze uroczystości świeckich oraz świecko-religijnych, jak: karnawał, obrzędy ślubne i weselne czy związane ze śmiercią i pogrzebem. Prezentowane treści (s. 118—130) ukazują współczesne postawy i praktyki z zachowaniem, w wielu przypadkach, tradycyjnych form.

Rozdział szósty zatytułowany: *Obyczajowość młodego pokolenia jako poszukiwanie własnej drogi życiowej (od ideałów do patologii)* zawiera przedstawienie postaw i systemów wartości reprezentowanych przez

współczesne młode pokolenie. Rozważania dotyczące przykładów zachowań młodzieży poprzedzone zostały znakomitymi analizami współczesnych zasad dobrego wychowania, określanego mianem *savoir-vivre*. W tym obszarze opisane zostały formy i zasady stosowania powitań i zwrotów grzecznościowych używanych na co dzień. W ten kontekst wpisują się również zasady komunikacji niewerbalnej. Prezentowane w tym zakresie treści informują Czytelnika, jakie komunikaty przekazuje osoba swoja mimiką oraz wykonywanymi gestami i jakie mają one znaczenie. W dalszej kolejności prezentowane są zasady i obyczaje stanowiące ideę harcerstwa. Ta forma stowarzyszenia mająca na celu wszechstronny rozwój młodych ludzi, krzewienie społecznych postaw i systemu wartości, również pod wpływem przemian cywilizacyjnych zatracza pewne tradycyjne obyczaje. Podobne zjawisko dotyka również, przez lata opierające się negatywnym wpływom, wspólnoty religijne. Mimo słów krytyki „wspólnoty te wydają się być jedną ze znaczących sił odnowy moralnej społeczeństwa [...]” (s. 142). Innym prezentowanym przykładem zrzeszania się młodzieży poszukującej alternatywnej wizji życia jest ruch społeczno-filozoficzno-religijny New Age Movement. Według idei ruchu, człowiek winien korzystać z wolności, wyzbywając się wszelkiej agresji, dążyć do szczęścia. W tekście odnajdujemy m.in. zasady, na których opiera się idea ruchu, oraz nazwiska wybitnych ludzi ze świata nauki i kultury postrzeganych przez członków tego ruchu jako duchowych mistrzów.

Tym pozytywnym przykładom form aktywności młodzieży Autor przeciwstawia zachowania patologiczne, ujawniające się w subkulturach młodzieżowych pod wpływem np. środków narkotycznych. Prezentacja patologicznych subkultur (neofaszystów, skinheadów, satanistów czy grup młodych kibiców, nawet w zarysie) ukazuje obszar uwarunkowań negatywnych zachowań młodzieży.

Teresa Wilk